

ואז מופיעה הבדיחה

כבר ב-1897 התוודה זיגמונד פרויד כי החל לאסוף מעשיות יהודיות בעלות משמעות פסיכולוגית עמוקה; כמה שנים אחר כך פירסם את חיבורו "הבדיחה ויחסה ללא-מודע", טקסט אישי וארוטי, מזעזעזע ולעתים גם מביך. ערן רולניק, עורך התרגום לעברית של הספר, מנסה להסביר מה בדיוק מצא פרויד בבדיחות על נשים ויהודים ממזרח אירופה

ערן רולניק פורסם לראשונה: 11.02.2008 23:00 עודכן ב: 12.02.2008 23:00

"אשרי האיש שיש לו אוסף", כתב גיתה. גם לזיגמונד פרויד היו כמה אוספים, המפורסם שבהם הוא אוסף הצלמיות והחרסים העתיקים שגדשו את חדר עבודתו. מפורסמים לא פחות הם אוסף החלומות והסמלים, אוסף פליטות-הפה, מעשי-הכשל והתסמינים הנוירוטיים. בספר "הבדיחה ויחסה ללא-מודע" (הוצאת רסלינג, מגרמנית: רן הכהן) אנחנו מתוודעים לאוסף פחות מוכר, אבל מעניין במיוחד, שהוא מעין תצלום רנטגן של רוח התקופה ורוחו של האיש כאחד - לאוסף הבדיחות וחיידודי הלשון של רופא הנפש הווינאי. הספר לא נמנה עם החיבורים הנודעים של פרויד ולא במקרה הוא זוכה רק עתה לתרגום עברי.

במשך שנים היה מקובל להסביר את נפקדותו מהשיח הפסיכואנליטי בהיותו "בלתי ניתן לתרגום", כלומר בכך שרק קוראי גרמנית יכולים ליהנות ממנו. תירוץ קלוש; הרקתם של בדיחות, אמרות-שפר וחיידודי-לשון משפה אחת לשנייה אכן מהווה אתגר תרגומי עצום, אולם בכך אין די להסביר את הגלות הממושכת שנכפתה על הטקסט הזה גם בשפות שאליהן תורגם, ויעיד התרגום היצירתי והמדויק של רן הכהן, שלא רק מועקות התרגום ואובדניו הבלתי נמנעים הם שגזרו על החיבור למעלה ממאה שנים של בדידות.

*

למרות שנכתב בשנים שבהן הונחו היסודות לפסיכואנליזה, קשה מאוד למקם את החיבור על הבדיחה בגוף היצירה הפרוידיאני ולמנות אותו בנשימה אחת עם "פירוש החלום" (1900), ו"פסיכופתולוגיה של חיי יום-יום" (1901) שקדמו לו; יישומיו הקליניים מוגבלים וזיקתו למטאפסיכולוגיה המאוחרת של פרויד מובלעת.

זהו טקסט גרמני מאוד, שקריאתו מחייבת היכרות מסוימת עם ההיסטוריה האינטלקטואלית של מרחב התרבות הגרמני ועם כמה מאושיות התרבות הווינאית במפנה המאה ה-19. הוא מרוחק עד מאוד מסגנון הכתיבה הקליני והצלול ששלט בחיבוריו המוקדמים האחרים של פרויד, והוא מעוגן דווקא במסורת הנאורות המאוחרת של כתיבה פילוסופית-אסתטית לוליינית על חלומות ובדיחות שפרחה במאות ה-18 וה-19.

פרויד נהג לקרוא בהערצה מהולה באימה את חיבוריהם של אסתטיקונים ומדענים כדוגמת רוברט פישר, תיאודור ליפס וגאורג ליכטנברג, שנזכרים בחיבור על הבדיחה, מחשש פן יגלה שהקדימו אותו במחשבותיהם. ליכטנברג, בן המאה ה-18, למשל, נהג להלך כשמחברת קשורה לחגורתו ובה נהג לכתוב כל מה שעלה בדעתו, כולל את חלומותיו, על מנת שיוכל לעקוב אחרי הקשרים האסוציאטיביים של מחשבתו. לרוברט פישר שמורות זכויות היוצרים על מושג האמפתיה, שמופיע כאן לראשונה בכתבי פרויד. ואילו תיאודור ליפס, שהעביר את המושג מתחום האסתטיקה אל הפסיכולוגיה, ושעם חיבורו על ההומור פרויד מרבה להתפלמס, כבר נזכר במכתבים לפליס כמלומד בעל השכל החרף ביותר שפרויד נתקל בו מעודו.

באחד ממכתביו מהתקופה שבה עבד על פירוש החלום, פרויד מדווח לפליס כי הוא נחרד לגלות אצל ליפס את הטענה שהתודעה היא איבר חישה בלבד ושכל הפעילות הנפשית האנושית היא ביסודה לא-מודעת; "ליפס מבטא את מרבית התובנות שלי בבהירות כזו", כתב, (...) "נדמה לי שטוב היה לו הפסקתי לקרוא בכתביו".

עבור ההיסטוריון של הפסיכואנליזה, "הבדיחה ויחסה ללא-מודע" היא איפוא קריאת חובה; אבל גם פסיכותרפיסט בן-זמננו, המבקש להכיר את הרקע המנטלי להתפתחות ה"ריפוי בדיבור", יתוודע בחיבור זה לתרבות הדיבור והפטפט המחוכם שווינה של פרויד העריכה כל כך. בסביבה דברנית שכזו אך טבעי היה שיצוץ מישהו שיפתח שיטת ריפוי שביסודה כלל אחד פשוט: "מעטה אמור כל שעולה בדעתך".

אלא שלא בשדות האסתטיקה או ההיסטוריוגרפיה יימצא המפתח להבנת המשמעות הרגשית העמוקה של החיבור על הבדיחה ומקומו המיוחד בגוף היצירה הפרוידיאני; זהו טקסט שמסתייג, מתחת למעטה האוריינות והמלומדות שלו, אופי אישי מאוד, מערטל ומתערטל, מציצני כמעט, פרטי עוד יותר מ"פירוש החלום" שקדם לו, אישי כמו מראה של ילד המשחק בגפו, אישי כמו הדברים שמצחיקים אותנו כשאנחנו נמצאים לבד בחדר.

מנקודת מבט זו קל יותר להבין את עיתוי כתיבתו ואת מועד פרסומו: הוא נכתב במקביל ל"שלוש המסות על התיאוריה של המיניות" (1905) וראה אור בסמוך מאוד ל"קטע מתוך אנליזה של היסטריה" (סיפור המקרה של דורה).

בחסות סקרנותו האינסופית, וכשהוא מצוי עדיין תחת השפעת האכזבה מקבלת-הפנים הצוננת ל"פירוש החלום", הצליח פרויד להגניב אל בין כתביו טקסט אירוטי, מזעזע, אלים ולעתים גם מבין קל יותר לקרוא את ספר חלומותיו הנוגע ללב מאשר להתלוות אליו כשהוא מציג לפנינו את מעלליו של הלא-מודע באמצעות אוסף הבדיחות שלו.

*

עוד בשנת 1897 התוודה פרויד לפני ידידו הברלינאי וילהלם פליס על כך שהחל באיסוף שיטתי של מעשיות יהודיות בעלות משמעות פסיכולוגית עמוקה; "עלי להתוודות לפניך", הוא כותב לו באחד המכתבים, כמו ביקש לרמוז ששוב נכנע לדחף ממכר שאינו בר-כיבוש, כמו אוננות או עישון סיגרים. שנתיים לאחר מכן, כשהשלים את טיוטת המהדורה הראשונה של "פירוש החלום", כבר היה נושא הבדיחות קרוב ללבו של פרויד במידה כזו, שמצא לנכון לצרף לספר הערת שוליים שבה שיתף את הקוראים בביקורת שפליס מתח על כך שהחלומות המובאים בספר כוללים קצת יותר מדי הלצות וחיידודי לשון.

אמנם, רבים מחיבוריו של פרויד מנוקדים במיני התחשבנות נרגנות עם ידידים ויריבים שהעזו למתוח ביקורת על חיבוריו, ואולם חידה היא כיצד התגלגלה הערת-אגב זו של פליס על אופיים ההיתולי יתר על המידה של רבים מהחלומות שפרויד ניתח, לרצון לכתוב חיבור רחב יריעה שיוקדש לבדיחה ולקשר שלה ללא-מודע.

קוראיו של החיבור ינשמו אולי לרווחה כשייתקלו בווידי של המחבר השואל את עצמו: "לשם מה התייגענו לגלות מחדש דבר-מה שיכולנו ליטול מן המאמר השטחי ביותר על הבדיחה?". פרויד עצמו אינו יודע את התשובה לשאלה, אך ניכר שהדיון הזה הוא בנפשו. הוא ממשיך ומגולל מעשיות, פכים קטנים וחיידודי-לשון, מתפלמס בלהט עם מלומדים נשכחים רק כדי להסכים איתם בסוף אותו עמוד, עורם דוגמאות שלא תמיד ברור מה הן אמורות להדגים - וזאת רק כדי להבטיח לנו שעוד ישוב אליהן מאוחר יותר, כי עתה אצה לו הדרך להגיע לעיקר.

האם זה האיש שאך לפני חמש שנים פתר את חידת החלום? האם זה האיש שמעת לעת הפסיק את העבודה על החיבור הפתלתל הזה ונפנה לשולחן הנוסף שבחדר עבודתו, שעליו הונחו גיליונות כתב-היד של "שלוש המסות על התיאוריה של המיניות", החיבור שיביא לעולם באופן חד וברור מאי פעם

את בשורת הפסיכואנליזה? כן. כזה הוא פרויד. הוא אינו כותב אך ורק את שהוא חושב. הוא כותב כדי לחשוב. הוא כותב כדי להיות עם עצמו. והתוצאה היא מספר לא מבוטל של חיבורים כדוגמת "הבדיחה ויחסה ללא-מודע", המהווים מעין גיחת בזק לתחום הנמצא בשולי התיאוריה או הפרקטיקה האנליטית.

פרויד שניבט אלינו בחיבורים שכאלה מרגיש כנראה צורך להתפנות ממשו; זהו פרויד שיצא לרגע להתאוורר מחוץ לכותלי הקליניקה, אך איבד את דרכו והוא הולך ומסתבך. "החיבור על הבדיחה גרם לי בשעתו שאסטה מעט מדרכי", יפטיר כעבור שנים רבות באחת הפעמים הבודדות שיזכיר את החיבור הזה בכתביו האחרים. ואולי זה גורלו של מי שאך זה גילה את הפסיכואנליזה והכתיר את המיניות הילדית כמכוננת הסובייקט. שלא רק הבזקי המחשבה של מטופליו ותסמיניהם הנירוטיים, אלא כל התופעות האנושיות, גדולות כקטנות, כל תוצרי התרבות הנעלים ביותר והנדושים ביותר, מידפקים על דלתו ודוחקים בו שייתן עליהם את דעתו ויחשוב עליהם מחדש.

מי שיצליח להתגבר על הרתיעה שמעורר חציו הראשון של החיבור וישתחרר מהצורך להשוות אותו לחיבוריו המבריקים של פרויד, יגלה מסמך היסטורי ואנושי מן המעלה הראשונה, טקסט שעשוי אמנם להעמיד במבחן גם את סבלנותם של חובבי הפרוידיאנית הנאמנים ביותר, אך בכל זאת טקסט מוקפד ועשיר ברעיונות שמילא בשעתו תפקיד חשוב בתחזוקה הפנימית של תהליך היצירה של פרויד, ובעיקר בהטמעתם של תיאוריית החלום ושל מושג הלא-מודע בגרסתם הפסיכואנליטית הרדיקלית. אין להתפלא על כן שכל אותם ה"שבים לפרויד", ברוח קריאתו של ז'אק לאקאן, שבים גם לחיבור על הבדיחה וקוראים אותו בלהיטות רבה.

הספר מחולק לשלושה חלקים. החלק הראשון עוסק בטכניקות השונות שבאמצעותן נוצר האפקט הקומי; החלק השני מוקדש להתחקות אחרי המניעים הנפשיים ליצירתן של בדיחות או ההנאה שהבדיחה מסבה למשק הרגשות. כדאי לשים לב לכך שפרויד בוחר לעשות בו שימוש במושגים פסיקליים וכלכליים שהוא כמעט ולא נדרש להם בבואו להסביר את החלום. דיון ארוך במיוחד, שאין שני לו בכתביו המוקדמים של פרויד, מוקדש להשוואה בין משק הרגשות של האדם לבין אופן התנהלותו של ארגון עסקי.

העונג שבבדיחה, לפי פרויד, מקורו בחיסכון במשאבים נפשיים: תודות לבדיחה אנחנו יכולים לחסוך את ההשקעה האנרגטית העצומה שבהדחקה; "אנו חשים במשהו שאי אפשר להגדיר, שהייתי משווה אותו יותר להיעדר, להרפיה פתאומית של המתח האינטלקטואלי, ואז מופיעה הבדיחה בבת אחת". כל הבדיחות, ולמעשה כל סוגי ההומור, תכליתם אחת: לחסוך בהוצאות עבור הכלכלה הנפשית. בין אם הבדיחה חוסכת את המאמץ הכרוך בהבחנה ובמציאת הבדלים, ובכך מאפשרת לנו לשוב לעולם האנלוגיות הפשוט של הילדות ושל צורת החשיבה הראשונית הלא-מודעת, ובין אם היא מאפשרת לבטא רגשות תוקפניים - בשני המקרים סיבת ההנאה היא החיסכון. בחלק השלישי של החיבור קושר פרויד בין הבדיחה לבין החלום באמצעות המושג המוכר של מילוי משאלה לא-מודעת. פרויד טוען כאן שהוא יודע להבחין בין בדיחות "אמיתיות", כאלה שמקורן בלא-מודע, לבין בדיחות מגמתיות, שנאמרות מתוך כוונה מודעת.

*

אוסף הבדיחות והדוגמאות שפרויד מביא מרשים בהיקפו ובגיוון שלו והוא מעיד על ההשקעה הרגשית הגדולה בנושא המחקר. ראויים במיוחד לציון שני מוטיבים מרכזיים השבים ועולים בבדיחות שפרויד אסף כדי להדגים את מגננון הפעולה הפסיכולוגי שבאמצעותו הבדיחות משובבות את נפשם של בני האדם: מוטיב אחד הוא העיסוק הכפייתי בכסף; המוטיב השני הוא הזלזול החולני באשה. הבדיחות העוסקות בממון משרתות היטב את הטיעון המרכזי של החיבור, על אופן תפקודה של הבדיחה בכלכלה הנפשית; אלא שפרויד אינו תמיד משכנע כשהוא טוען שתכליתן של הבדיחות על חלקאים ונדכאים ופסולות-חיתון למיניהן היא לבקר את התלות של בני המעמדות הנמוכים בחסדם של

עשירים או בעורמתם של שדכנים. ההשפעה המצטברת של הבדיחות השוביניסטיות הללו מדכדכת למדי ואין לנו אלא להשלים עם העובדה שאת פרויד זה הצחיק.

הספר בכללותו מתעד ומשחזר את הסדר החברתי הקיים יותר מאשר מבקר אותו; כמה מהבדיחות היהודיות שהיוו את לב אוסף הבדיחות של פרויד מהלכות בינינו גם כיום בגרסאות שונות, ויהיו מי שיתמלאו עצבות כשיקראו אותן בגרסה השונה רק במעט מהנוסח שנדפס משנות ה-20 ואילך ב"ספר הבדיחה והחידוד" של אלתר דרויאנוב.

הקהילות היהודיות במזרח אירופה, מושא לעגה של האינטליגנציה הווינאית בת זמנו של פרויד, חרבו; גם על עולמם של הבדחנים היהודים המשכילים והמעורים בתרבות המערב עלה הכורת. אין עוד יהודים גליצאיים שיתרוצצו ברחובות וינה וברלין בקפטאנים מרופטים ואין עוד יהודים וינאיים וברלינאיים הדורי-מגבעת וגוזזי ציפורניים שילעגו להם. אמת, ניתן לראות בבדיחות המציגות את האוסטיוודן (יהודי-המזרח) כעניים מרודים שהם בה-בעת גם חמדנים, אנוכיים ומטונפים, את תרומתו של פרויד להעלאת המודעות לאנטישמיות הבלתי-נסבלת שאיפיינה את דעת הקהל הווינאית באותם ימים. אבל בינות לשיטין ניכרת גם שביעות-הרצון העצמית של בן המהגרים ממוראביה, שהתערותו המוצלחת בחברה הגרמנית לא עברה אך ורק דרך הספרות הגרמנית שקרא בשקיקה מאז נעוריו, או דרך הצטיינות בלימודי רפואה והישגים מדעיים פורצי-דרך.

התערותו של פרויד בתרבות הגרמנית הובילה גם אותו להזדהות מסוימת עם כמה מהסטריאוטיפים האנטישמיים של תקופתו, ולהתנכרות לאתניות היהודית בגרסתה המזרח אירופית המסורתית. הייתכן שכן המהגרים מגליציה החל לאסוף מעשיות יהודיות משום שהרגיש שגם הוא הולך ומאבד נתחים נכבדים מזהותו ושהוא עצמו נגוע ב"נרקסיזם של ההבדל הקטן", שהקשה על יהודי המערב להזדהות ולחוש סולידריות או אמפתיה עם אחיהם במזרח? ואין הכוונה כאן לבצע מחטף של הרגע האחרון ולהשיב את הפסיכואנליזה ואת יוצרה לחיק ישראל סבא, אלא רק להזכיר שכדרכם של אוספים, גם אוסף הבדיחות היהודיות של זיגמונד פרויד מגלה פה ושם את שהאספן חשש כנראה לאבד.

את פרויד זה הצחיק

איש אחד התרושש, ואחרי שנשבע באוזניו על מצוקתו לווה ממכר אמיד 25 פלורין. עוד באותו יום פוגש אותו מיטיבו במסעדה ולפניו צלחת סלמון במיונז. הוא שואל אותו בנזיפה: 'מה זה? אתה מלווה ממני כסף ואחר כך מזמין לך סלמון במיונז! בשביל זה היית צריך את הכסף שלי?' אני לא מבין אותך, משיב הלווה, 'כשאין לי כסף, אני לא יכול לאכול סלמון במיונז, כשיש לי כסף, אסור לי לאכול סלמון במיונז. אז מתי אני אמור לאכול סלמון במיונז?'"

"החתן המיועד מתאונן שלכלה יש רגל אחת קצרה ושהיא צולעת; השדכן מתנגד לו. "אתה לא צודק. נניח שתתחתן עם אשה בעלת איברים בריאים וישרים. מה ייצא לך מזה? תצטרך לחשוש יומיום שמא היא תמעד, תשבור רגל ותצלע עד סוף ימיה. ואז - הכאבים, הרוגז, התשלום לרופא! אם תיקח את זאת, זה כבר לא יוכל לקרות לך; יש לך כאן דבר מוגמר".

"שנורר אחד פונה לברון העשיר בבקשה לתמיכה לשם נסיעה לאוסטאנדה; הרופאים המליצו לו להחלמתו על רחצה בים. "טוב, אתן לך משהו בשביל זה", אומר העשיר, "אבל אתה מוכרח לנסוע דווקא לאוסטאנדה, מקום הרחצה היקר מכולם?" - "אדוני הברון", נשמעת התשובה הנזפנית, "בשביל הבריאות שלי שום דבר אינו יקר לי מדי" (מגרמנית: רן הכהן)

דר' ערן רולניק הוא פסיכיאטר והסטוריון. ספרו, "עושי הנפשות: עם פרויד לארץ ישראל", ראה אור בהוצאת עם עובד.

איור: מיכל בוננו